

Människors olikhet – en utmaning för demokratin

av GUNILLA MARIA OLSSON

Främlingsfientliga rörelser och nationalistiska strömningar växer fram i västvärlden. De som velat försvara ett öppet och demokratiskt samhälle ser sina värderingar ifrågasatta och motsättningarna i samhället fördjupas. Det är nödvändigt att analysera och försöka förstå det som händer. Här kan personlighetspsykologin bidra med en infallsvinkel.

Demokratibegreppet har sedan länge varit positivt värdeladdat och blivit betraktat som ett självklart ideal. Men detta förutsätter att människor kan enas om mål och medel i samhällsutvecklingen, kort sagt att majoriteten har en samstämmig vilja och uppfattning i fråga om vad som är vårt gemensamma bästa. Ur psykologisk synvinkel är en sådan förutsättning långt ifrån självklar.

Inom psykologin finns en väletablerad så kallad femfaktorteori, *The Big Five*, som omfattar olika personlighetsdrag, vilka på ett ganska heltäckande sätt bedöms beskriva och förklara individuella variationer i förhållningssätt och beteende. Teorin fångar det enkla faktum att vi människor är olika. Jag vill här klargöra hur dessa olikheter mellan människor innebär en utmaning för demokratin, till och med utgör en risk för att det goda vi eftersträvar med demokrati kan gå om intet. I stället för att tänka att vi säkert kan enas om en gemensam syn på samhällsförändringar, är det kanske nödvändigt att skapa utrymme för olikhet – framför allt att de som är öppna, starka och frimodiga tar människors ängslan och oro på allvar.

Personlighetsteorins fem faktorer är öp-

penhet för nya erfarenheter, extraversion, samvetsgrannhet, vänlighet och värme samt slutligen emotionell stabilitet. Men faktorerna kan också beskrivas som dimensioner, där vi alla kan ha mer eller mindre av en viss egenskap och i vissa fall kanske landa i den motsatta ytterligheten. I själva verket är vår personlighet präglad av en blandning av dessa olika egenskaper, som vi äger i större eller mindre utsträckning. Därmed påverkar de i stor utsträckning hur livet formas, både på det enskilda planet och i samhället i stort. I det följande beskrivs och exemplifieras hur detta kan ta sig uttryck.

Attityder till det som är främmande

Den förstnämnda faktorn, öppenhet för nya erfarenheter, är i högsta grad aktuell i politiskt hänseende, eftersom denna egenskap bland annat påverkar attityder och reaktioner inför flyktingar som kommer till vårt land. Men den kan också hjälpa oss att få en realistisk bild av flyktingarnas situation när de kommer till vårt land.

Öppenhet för nya erfarenheter är en egenskap som påverkar hur människor tar sig fram i livet, till exempel benägenheten att söka sig ut i världen, att vidga sina vyer och

även ge sig i kast med nya saker, kort sagt att våga pröva sina vingar. Det är en orädd och frimodig personlighetstyp som likt fågel Fenix reser sig ur askan vid motgångar och svårigheter. Då kan också en negativ erfarenhet förvandlas till en tillgång, för den som är lyckligt lottad och kan se det så. Det gäller inte alla, men man inser lätt att en sådan egenskap ger både tålighet och styrka som underlättar i livet. I flyktingströmmarna finns säkert ett inte obetydligt inslag av människor med dessa egenskaper och man kan förstå hur motsättningar uppstår i mötet med en ny kultur, där inte alla har denna öppenhet. Men också bland flyktingarna finns givetvis de som har svårt med förändringar och flykten kan bli en övermäktig erfarenhet. I medierna förmedlas båda dessa bilder, dels av de påfrestningar och lidanden som människor utsätts för, liksom svårigheter med integration, dels av företagssamhet och framåtanda bland de nyanlända. Givetvis finns ett helt spektrum av reaktioner och förhållningssätt representerade, alltifrån den hårt prövade människans försök att snabbt och enkelt få lugn och ro, till den mera driftiga personlighetstypens engagemang och strävan att konstruktivt delta i arbetsliv och samhälle.

Utpräglad främlingsfientlighet anses ha sin grund i en personlighetsmässig läggning, där man undviker det som är nytt och främmande, kanske till och med är miss-tänksam och fientlig i sin attityd. Således uppstår ett demokratiskt problem, då människor som har dessa egenskaper, alltså en inneboende motvilja mot allt som är nytt, känner sig förbisedda i samband med politiska beslut som förutsätter just öppenhet. Det är inte speciellt förvånande att främlingsfientliga rörelser formas, vars anhängare ger uttryck för en verklighetsbeskrivning som de hävdar är den enda rätta, grundad på deras egen olust i mötet med människor av annat ursprung.

Denna problematik har formulerats mycket väl i en intervju av den nyligen bortgångne sociologen Zygmunt Bauman, som

beskriver hur förhållandevis välbeställda flyktingar rör sig över världen då förhållandena i deras hemländer försämras. När de kommer till vårt land ser många här hemma att deras egen otrygga situation på arbetsmarknaden hotas och tänker: "Dessa flyktingar var inte hemlösa, fattiga, förföljda eller berövade sina rättigheter i sina hemländer, och titta vad som hänt med dem nu!" Bauman fortsätter: "De förkroppsligar vår egen mardröm som faktiskt kan bli sann. Och ingen tycker som bekant om den som kommer med dåliga nyheter" (*Modern filosofi*, nr 1, 2017, s. 52).

Avståndstagandet är fullt begripligt och bryts mot den motsatta mer ideologiskt grundade uppfattning, som en mer socialt privilegierad individ kan kosta på sig. Den som är trygg och öppen för nya erfarenheter kan känna nyfikenhet och intresse i mötet med andra människor. I så fall bygger beteendet på en uråldrig dygd, djupt förankrad i vårt medvetande, en dygd som manar oss att inta en välkomnande hållning och att ge plats åt en sökande människa, utifrån tanken att vi alla har hemortsrätt i världen. I mötet med flyktingen kan vi se den utsatta och hjälpbehövande människan som behöver vår medkänsla och vårt engagemang, men bilden är inte alltid så entydig.

Att vara inåtvänd

Mest uppmärksamhet ifråga om personlighetsegenskaper har nog dimensionen extraversion-introversion fått, där man kan se hur samhället premierar det extroverta, en utåtriktad personlighet, medan mer introverta drag anses problematiska (Susan Cain: *Tyst – de introvertas betydelse i ett samhälle där alla hörs och syns*, Natur & Kultur 2016). I de sammanhang vi nu diskuterar, är också en utåtriktad personlighet mindre problematisk och det gäller både den nyanlända flyktingen och mottagarlandets invånare.

Cain beskriver i sin bok hur hon själv som välutbildad och framgångsrik advokat utvecklade vad hon kallar pseudoextroverta

drag för att kunna leva upp till andras förväntningar och fungera i sitt yrke. Som den introverta personen hon egentligen är, föredrar hon ensamheten, tid för det inre livet och hellre ett djupt samtal på två personer än ett ytligt umgänge med många. Och man frågar sig varför detta över huvud taget skulle vara sämre, sett ur ett samhälleligt perspektiv. Vi har kanhända alltför lättvindigt köpt idén om den utåtriktade och oförvägna individens enkla och framgångsrika liv, som om det vore det enda rätta. Susan Cain ger alla introverta ett erkännande, uppmanar dem att acceptera och till och med uppskatta sin särart. Och det är lätt att inse, att för en begåvad person som Susan Cain behöver inte inåtvändhet vara ett hinder.

Det som står helt klart är ändå, att med den stora och mycket allvarliga betydelse som personlighetsmässiga motsättningar kan få i samhället, är det nödvändigt att skapa större medvetenhet om människors olikheter och inse vad det får för konsekvenser i fråga om demokratiska värderingar. Just dimensionen introversion–extraversion är kanske inte den huvudsakliga vattendelaren i fråga om demokratiska värderingar, men en komponent bland flera som hjälper oss att förstå varför vi ibland har helt olika ståndpunkt vad gäller synen på vad som är ett gott liv.

Mera personlighetspsykologi

De båda faktorerna som benämns samvetsgrannhet samt vänlighet och värme är viktiga, inte minst som ett kitt i de mänskliga relationerna. En god vän och någon att lita på värdesätts nog av alla. Och det är lätt att inse vilka negativa konsekvenser som motsatsen får i olika sammanhang. Slarv och känslökyla för inte något gott med sig. Möjligen kan man påpeka att överdriven noggrannhet som gränsar till perfektionism och vänlighet som inte är äkta, knappast är något önskvärt. Egenskaperna måste vara genuina. Och de flesta av oss känner nog en godmodig och vänlig slarver, som blir förlåten därför att det hos honom eller henne

även finns något i grunden sympatiskt, något som hjälper oss att ha överseende. Svårare är det kanske att varaktigt behålla en god relation till den som inte ger ett varmt och vänligt känslomässigt gensvar, den som saknar empati.

Ur psykiatrisk synvinkel är den sistnämnda faktorn kanske mest betydelsefull: emotionell stabilitet. En lättväckt ängslan och osäkerhet, ilska och depression finns med i de flesta psykiatriska sjukdomstillstånd. Detta kan visa sig i inadekvata och mer eller mindre omotiverade känslouttryck, men också i svängningar i känsloläge som för omgivningen kan verka svårförståeliga. Den som däremot är emotionellt stabil kan lättare hantera negativa känslor, uthärda påfrestningar och inte minst viktigt, återfinna en inre balans genom olika rationella överväganden. Kort sagt uppträda på ett smidigt sätt i sociala sammanhang, trots påverkan av starka känslor.

Så kan vi se att dessa fem personlighetsdrag har betydelse för hur vårt liv gestaltar sig. Vårt medfödda ärftliga bagage kan innehålla både det som underlättar och försvårar för oss i livet. Femfaktorteorin, *The Big Five*, kan hjälpa oss att förstå varandras olikheter. Framför allt blir det tydligt att vi inte kan nöja oss med att se alla sociala fenomen utifrån våra egna referensramar. Människor är olika, tycker och tänker olika, kommer till olika slutsatser och ställningstaganden i sitt dagliga liv och naturligtvis även vad gäller politiska uppfattningar.

Men det är också viktigt att se hur individens personlighet inte är för en gång given utan samspelar med olika värderingar som manifesteras i samhället. Vi formas av förväntningar och målformuleringar som förmedlas av våra föräldrar, men också av olika samhälleliga institutioner. Samhällets krav kan stimulera det goda inom oss men också medverka till att vi får svårigheter och faller ur ramarna, kanske till och med väljer en destruktiv livsväg. Ur den aspekten är demokratin viktig, som ett medel att tillåta mångfald, att även låta minoriteter få ut-

rymme, för att minimera sociala spänningar och motsättningar. Kort sagt att forma ett tolerant och vidsynt samhälle, samtidigt som problematiska beteenden tas om hand, kanaliseras konstruktivt och så långt det är möjligt hindras från destruktiva yttringar.

Om vi med demokrati menar att "folket", alla och envar, ska vara med och få göra sin röst hörd, bidra med sina synpunkter och få sina behov tillgodosedda, så kan vi ju inte gå i den uppenbara fällan som består i en oreflekterad tilltro till att vi i grund och botten är lika. Det finns olika skikt och tendenser inom oss, och alla är definitivt inte av godo. Vi kan göra en tillbakablick på ett fenomen som uppmärksammats sedan några decennier och som alltså är aktuellt för att illustrera detta.

Den narcissistiska kulturen

Mot slutet av 1970-talet utkom en bok med titeln *The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations*, skriven av den amerikanska idéhistorikern Christopher Lasch (Svensk översättning: *Den narcissistiska kulturen*, Norstedt, 1981). Boken blev snabbt en bästsäljare, läst och översatt till många språk. Här fångar han ett fenomen som växte fram i västvärlden under efterkrigstiden och som sedan bara fortsatt att sätta sin prägel på samhällslivet.

Med narcissism åsyftas en fokusering på det egna jaget, på bekostnad av annat. I den här artikeln har jag valt att utgå från personlighetspsykologi, och vi kan förstå narcissismen som ett utvecklingspsykologiskt fenomen, som finns med och färgar hur personligheten formas. Eftersom demokrati-begreppet förutsätter ett intresse för och förmåga att omfatta andra människor än sig själv, så är det relevant i detta sammanhang.

I psykologiska sammanhang talar man om en sund och naturlig narcissism som är en del i det lilla barnets utveckling till självständig individ. Redan den gravida kvinnan laddar sitt väntade barn med narcissism, det vill säga en förbehållslös kärlek och känsla av utvaldhet. Det är gynnsamt,

ja, till och med nödvändigt för det lilla barnets känslomässiga utveckling, att få vara detta betydelsefulla centrum i föräldrarnas liv. Men på vägen från barndom till vuxen individ är det sedan meningen att narcissismen ska ge vika för annat. En växande person ska utvecklas och kunna inordna sig som en bland andra, ibland kunna stå tillbaka för att andra ska få synas och höras. Framför allt behövs en realitetsanpassning, där det egna livets mål och mening inordnas i ett större sammanhang. Och det är här, om denna utveckling av någon anledning går fel, som det finns risk att individen utvecklar en patologisk narcissism, inte en sund livsbejakelse utan en sjuklig upptagenhet av det egna livet och dess betydelse. Dit hör grandiosa föreställningar om det egna jaget, ofta manifesterade i storslagna ambitioner som inte tål motgångar. Ofta ser man narcissistiska individer bortförklara och bagatellisera sina egna misstag, de drar sig inte för att misskreditera andra och fara med osanning, allt för att uppnå sina egna syften, framför allt att upprätthålla en grandios självbild.

Christopher Laschs bok var en väckarklocka, läst och omtalad i många sammanhang. Följaktligen kunde man hoppas att samhällsutvecklingen skulle ta en annan riktning, men så har inte skett. Tvärtom har vi tagit den narcissistiska kulturen till en ny nivå och det som Christopher Lasch beskrev som avskräckande exempel, har i stället blivit något av en norm i västvärlden i dag. Vi kan se hur en stark fokusering på jaget, strävan att göra jaget till ett varumärke, är fullt ut etablerat som ett framgångsrecept. Många har som mål att skilja ut sig ur mängden och göra något extraordinärt, eller i vart fall lyckas framhäva sig själva. Baksidan är dock att detta stressar många och man har uppmärksammat ökande psykisk ohälsa särskilt bland unga människor (Ana Udovic: *Generation Ego*, Ordfront 2014).

Det finns många fenomen i samhället som bidragit till detta. Politikerna kan inte svära sig fria. Betoningen av den så kallade ar-

betslinjen, med krav på alla och envar att delta i någon form av produktion, innebär att alla måste vässa sina armbågar, slipa på sitt CV och hålla sig framme. Det går inte att luta sig tillbaka och vara lite mindre effektiv och verksam, även om det kan finnas goda skäl till det. Det gäller den som inte klarar av ett alltmer krävande arbetsliv vid sidan av allt annat som pockar på vår tid och uppmärksamhet, till exempel små barn, sjuka anhöriga och åldrande föräldrar. Också den som inte har de rätta förutsättningarna att slå sig fram förväntas ändå försöka att låtsas vara någon man inte är, kunna något man inte kan. Det gäller också dem som inte har personlighetsmässiga egenskaper som omfattar framåtanda och självhävdelse.

Men man kan också fråga sig vad detta gör med vår människosyn. Finns det ingen plats för den som är osäker och svag, som helt enkelt är mindre resursstark i någon bemärkelse? Och hur skapar vi en trygg och självklar plats för de människor som inte präglas av öppenhet och vidsynthet när samhället förändras av invandring från andra länder? Det blir genast uppenbart att vi också måste formulera mera övergripande och långsiktiga visioner. En långt gången individualism, därtill starkt färgad av narcissism, utgör en risk för de sammanhållande band som också måste finnas i ett fungerande samhälle.

Vilket samhälle vill vi ha?

Det narcissistiska samhället smickrar de framgångsrika. Om det viktigaste i livet är att synas och höras, att framstå som betydelsefull och helt enkelt ge självhävdelsen en framskjuten plats, då är det bara att fortsätta på den inslagna vägen. Samtidigt ringer varningsklockorna, då många människor inte klarar kraven, kanske hamnar i det omtalade utanförskapet eller råkar ut för en alltmer utbredd psykisk ohälsa. En ond cirkel uppstår. De psykiatriska diagnoserna blir ibland ett sätt att legitimera en ofrånkomlig strejk för att undgå överkrav.

I den politiska debatten finns det ofta en

stor överensstämmelse mellan olika politiska företrädare, att samhällsbygget ska se ut så här. Vi fortsätter på den inslagna vägen, kanske med små justeringar i kanterna, men utan någon avgörande kursändring. Den personlighetspsykologiska infallsvinkel som jag har valt för min analys, den får inte plats i den allmänna debatten. Detta med människors olikhet är känsligt, men det är just detta som manar oss att värna människors lika värde. För en välgrundad uppfattning om hur olika samhällsproblem ska lösas, fordras mer kunskap om människors olikheter i fråga om begåvning, personlighet och känslomässiga och sociala resurser.

Själva utgångspunkten för en politisk kursändring, som skulle innebära att människovärdet på nytt sätts i centrum, är insikten om att människors olikheter inte i något avseende kan kränka deras lika värde men ger dem olika förutsättningar att nå fram till ett bra liv. Eftersom denna insikt lyser med sin frånvaro, trots att den är enkel att förstå och bejaka, blir mycket av den politiska debatten urvattnad och intetsägande. Man upprepar samma mål som bygger på den enskilda individens frihet och företagsamhet, som om ekonomisk och materiell framgång vore överordnat allt annat. Att bli en framgångsrik politiker är även det ett inslag i den narcissistiska kulturen, där det handlar om att vara självsäker och ta sig bra ut i tv-rutan. Framgången bygger på ytlighet. Men alla kan ju inte låta sig luras. Vi är många som lyssnar noga och som otåligt väntar på att få höra det verkliga engagemanget för verkliga problem, en djupare analys och ett språk som berör.

Ur psykologisk synvinkel är den ytlighet som präglar den politiska argumentationen riktigt bekymmersam. Att man inte når fram till den konfliktlinje som skisserades inledningsvis, det riktigt allvarliga som består i att människors ställningstaganden bygger på olika uppfattningar och referensramar. Det goda livet betyder olika saker beroende på vilka vi är.